

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 1957

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1957

Redaktion:

GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

*Omslagsbilden återger trädgården på Julita
med Stora huset i bakgrunden*

*Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1957
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr*

JULITA GÅRD I SÖDERMANLAND

av Marshall Lagerquist

Med en bildserie av ÅKE GRUNDSTRÖM

Av olika anledningar har under de senaste decennierna ett icke obetydligt antal äldre slott och herrgårdar kommit att överföras i museala förenings och stiftelsers ägo. Svaneholm i Skåne äges sålunda av Vemmenhögs härads fornminnesförening, Löfstad i Östergötland av Östergötlands museum, vidare Stjärnsund i Närke av Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien samt Tyresö och Julita i Södermanland av Nordiska museet. Av dessa är det blott en enda egendom, nämligen Julita gård, som trots museal uppgift förblivit en fullt ut levande herrgård, medan de övriga nämnda tvingats föra en i grund och botten konstlad existens genom att slottsbyggnaderna jämte omgivande trädgårds- och parkområden avskilts från den naturligt och av hävd tillhörande jorden och skogen med dess livgivande arbetsrytm. — Vad beträffar den lilla gårdsanläggningen Svindersvik strax utanför Stockholm — sedan en tid likaledes i Nordiska museets ägo — så har den alltsedan sin tillkomst på 1730-talet ej haft karaktär av lantegendom i samma mening som de förut nämnda utan i egenskap av "solitude" blott omgivit sig med ett avskärmande parkområde.

Det var den 1 januari 1944 som Nordiska museet med äganderätt tillträdde Julita gård genom ett år 1929 upprättat testamente av den siste private godsherren, löjtnant Arthur Bäckström. Redan 1943 hade emellertid dödsboets utredningsman — löjtnant Bäckström hade vid nyss fyllda åttio år avlidit den 5 december 1941 — ställt huvudbyggnaden på herrgården till Nordiska museets disposition för att kunna göras tillgänglig för besökande fortast möjligt till fullföljande av testators intentioner. Stora huset, som huvud-

byggnaden av ålder kallats, öppnades för allmänheten pingstdagen detta år och under de fjorton somrar som detsamma regelbundet visats har i runt tal 275 000 personer passerat genom dess salar.

Anledningen till att Nordiska museet insattes som arvtagare till den gamla gården var ytterst den, att löjtnant Bäckström ville se tryggade för framtiden de museala anläggningar, på vilka han under ett livslångt, entusiastiskt arbete nedlagt både stor möda och ansevärda kostnader. Han var tidigt i likhet med Gustaf Ankarcrone och Karl-Erik Forsslund i Dalarna gripen av de nationalromantiska strömningarna i början av 1900-talet, vilka till stor del hade sin upprinnelse i Artur Hazelius' ivrande för bevarandet av vårt folks andliga och materiella kulturs relikter. I sådant syfte började löjtnant Bäckström insamla ålderdomligt bohag, gamla redskap och annat från böndernas gårdar i Julita och angränsande socknar samt utvidgade under hand denna verksamhet till att omfatta också herremanskulturen i västra Sörmland. Även tillvaratagandet av kulturhistoriskt värdefulla byggnader ute på godset ingick i hans program.

Redan 1907 kunde han inrätta den gamla gårdssmedjan vid stranden av Öljaren till ett litet museum, som nu ingår i det efter Hazelius' Skansen uppkallade friluftsmuseet och som med sitt bestånd av gamla värdefulla ting ur traktens bondehem och romantiska accessoarer av skiftande slag i allsköns blandning står närmast som ett monument över tidens ännu rätt så primitiva hembygdsvård. På 1920-talet hade samlingarna hunnit växa till den storleksordning, att de icke med fördel kunde rymmas i friluftsmuseets stugor. Därför började löjtnant Bäckström år 1926 uppföra en särskild museibygnad inom området, till vilken sedermera anslöts ett litet kapell med fristående klockstapel. Den väldiga, timrade byggnaden, rödfärgad och täckt med tjärat spåntak, har lånat sin säregna arkitektur från en planerad, men aldrig uppförd huvudbyggnad på Julita gård, återgiven på en numera i Rijksmuseum i Amsterdam förvarad oljemålning från omkring 1660 av den ryktbare holländske målaren Allart van Everdingen. Med bistånd av ett antal fackmän från Nordiska museet lät löjtnant Bäckström här installera samlingarna omkring 1930.

Gårdens äldre historia är väl dokumenterad, beroende på att den tidvis befunnit sig i offentlig ägo. Några glimtar av dess händelserika förflutna kan måhända här vara på sin plats.

Erik den heliges son, konung Knut Eriksson, är Julita gårds förste kände ägare. Gården hette då Säby. Omkring år 1180 överlämnade denne kungsgården med dess, som det heter, byar, åkrar, fiskevatten, skogar, ängar och beteshagar till cisterciensermunkarna i Viby vid Sigtuna i utbyte mot Viby. Transaktionen innebär grundläggandet av det sedermera så ryktbara Julita kloster eller Saba, som det med en latinisering av gårdens gamla namn också kallades.

Namnet Julita, som på 1100-talet synes ha uttalats Julöt, går med visshet tillbaka till hednisk tid. Det är bildat av de fornnordiska orden ”jor” och ”laut”, som betyder häst respektive sidlänt ängsmark. Julita var således platsen där byamännen släppte sina hästar på bet. Än i dag kallas den stora, bördiga och lågt liggande slätten nordost om huvudgården för löten.

Klostret anlades på den plats, där herrgården nu ligger, vid stranden av Öljaren och alldeles intill allfarvägen. Delar av abbotshuset, beläget utanför klausuren, och rester av västflygeln i anläggningen är vad som nutilldags återstår ovan jord av all härlighet. Den måhända mest lysande perioden i klostrets historia infaller vid medeltidens slut. År 1461 deponeras i Julita en del av den i Sverige insamlade avlatssumman och i gengäld tillerkännes Saba kloster rang av vallfartsort i paritet med den heliga graven i Jerusalem. På sommaren 1526 förlänar Gustav Vasa klostergodset till sin betrodde fogde Nils Smed och en epok är därmed till ända.

Julita gård blev nu återigen kungsgård under något mer än ett århundrade framåt och innehas som livstidsförläning av åtskilliga framstående personer. Kända namn i svensk historia förknippas med Julita. Den beryktade Göran Persson, Erik XIV:s gunstling, skrev sig friherre till Julita och den store krigaren Karl Karlsson Gyllenhielm upplevde här på 1580-talet några lyckliga barndomsår som skolpilt. — Den österrikiske artilleriofficeren i svensk tjänst Melchior Wurmbrandt erhöll 1627 godset som förläning och skrev sig friherre till Julita. Med honom börjar en ny

era på gården, nämligen styckebrukets. Den första tillverkningen utgjordes av de s. k. läderkanonerna, en av Wurmbrandt införd artilleriteknisk nyhet, som dock visade sig oduglig i fält. Bruket ägnade sig därför i fortsättningen åt framställningen av järnkanoner i traditionellt utförande. Det är Julita styckebruk, som omkring 1660 återgavs på van Everdingens förut omtalade målning, av vilken en god kopia finnes i Stora huset på Julita. Masugnen har legat vid nuvarande Mo kvarn, där vattnet från sjön Aspen kunde utnyttjas för att driva en borrhvind, dvs. en anordning för urborrning av kanonämnena i vertikal montering. Där herrgården Fogelstad nu ligger och där Aspån bildar ett fall fanns ytterligare två sådana borrhvindar. Träkol fick man från de omgivande stora skogarna och malmen hämtades från flera gruvhål i trakten. I början av 1660-talet hade man emellertid gjort slut på både malmen och skogen med följd att bruksdriften måste nedläggas — för alltid.

Wurmbrandt försvann redan efter tio år i den europeiska krigsteaterns kulisser och efter honom tar en annan österrikare Julita i besittning, nämligen den högättade Paul Khewenhüller från Kärnten. Han kom hit till Sverige av två skäl, dels som flykting för sin evangeliska tros skull, dels som fordringsägare hos svenska kronan. Han hade försträckt Gustav II Adolf betydande penningssummor och som ett slags pant erhållit Julita kungsgård. I folkmun har han icke haft det bästa rykte och lär ha fått veder-namnet bondeplågaren. I det avseendet var han väl varken bättre eller sämre än sina samtida gelikar på sätesgårdarna. Han steg till ärones tinnar, blev både friherre, riksråd och generalguvernör. Med sin familj ligger han begravnen i Österåkers kyrka på andra sidan Öljaren och i kyrkans sakristia är hans porträtt upphängt. Ätten Khewenhüller är utgången i Sverige för mycket länge sedan, men likväl är namnet på något sätt välbekant för många. Den beläste erinrar sig helt säkert den geniale greven-urmakaren i Karlstad, vilken Selma Lagerlöf i Gösta Berlings saga låter figurera bland kavaljererna på Ekeby och som — *mirabile dictu* — skall ha företagit en färd mellan Karlstad och Stockholm i ett motorfordon redan för hundrafemtio år sedan. Att denne kavaljer fick namnet Khewenhüller har sina särskilda orsaker. Författa-

Besökande i väntan på nästa gruppvisning i Stora huset på Julita.

Stora husets huvudfasad ger prov på en icke ovanlig sörmländsk herrgårdsarkitektur från 1700-talets senare hälft.

Aftonstämning vid Öljaren har inspirerat till en populär smekande valsmelodi.

Det delvis medeltida klosterhuset ger en påminnelse om cisterciensermunkarnas tid på Julita.

I södra flygelns källare finnes bevarade intressanta rester av det en gång betydande Julita kloster.

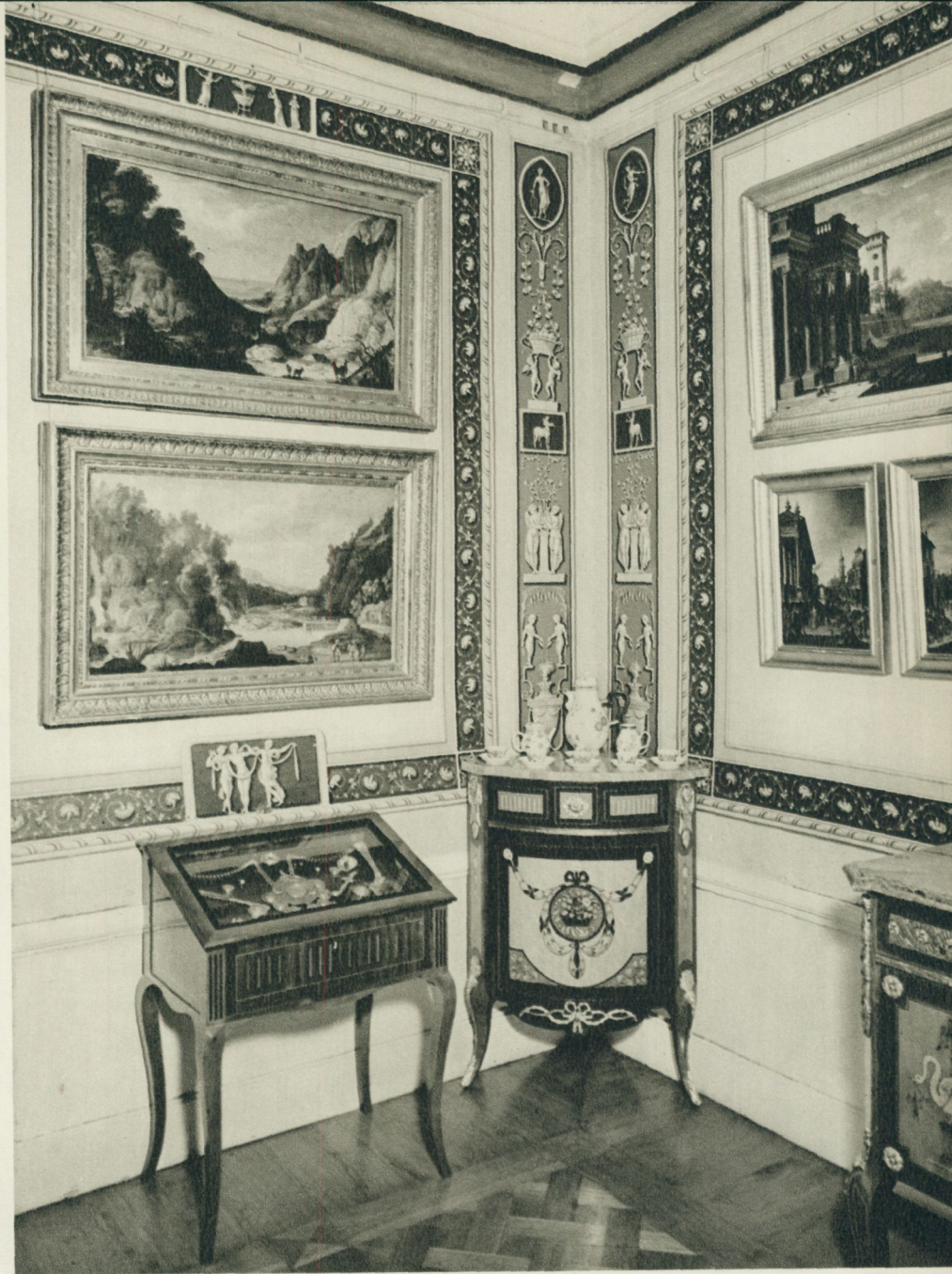
»År 1518 dog Thomas Lärsson» lyder den latinska inskriften på den i södra flygelns sockel inmurade gravstenen.

Lustträdgården i sträng tukt enligt gammal svensk tradition har anlagts av den siste herren till Julita i början av detta århundrade.

Löjtnant Arthur Bäckströms skrivrum i Stora husets bottenvåning står i stort sett som det befann sig under donatorns senare levnadsår.

Blå salongen i Stora husets mellanvåning har fast inredning från 1700-talets slut och är delvis möblerad med möbler av gårdssnickare Henning Forssman.

I Stora husets sal fångar det dukade middagsbordet de besökandes intresse.

Matsalen med sina rokokomålningar tillkom på 1760-talet. Middagsbordet är dukat enligt tradition från »Löjtnantens» dagar.

År 1941 fördes Arthur Bäckström till gravens ro invid det museum han själv skapat.

Den mästerlige hantverkaren, snickaren Henning Forssman, gick bort 1956 efter ett långt liv av idogt skapande. Möblerna i Stora huset och i museet må tjäna som hans äreminne.

*Det lilla gårdskapellet i anslutning till museet har blivit en uppskattad
bröllopskyrka och en plats för stilla andakt.*

*Kapellet med tillhörande klockstapel tjänar också den kristliga ungdoms-
rörelsen, som har ett hem på Julita.*

*I denna gamla gårdssmedja inrymdes redan 1907 de av Arthur Bäckström
hopbragta samlingarna av redskap och bohag från traktens bondehem.*

Överst: Torpstuga i parken vid museet. — Nederst: Fattigstugan vid Nybble,
uppförd 1742 av friherre Axel Gottlieb Palbitzki.

Framför orangeriet florerar perenna växter i mångfald. Gräsplanen mellan blomsterlisterna har tjänat som scen för romantiska festspeel med ämnen ur Julita gårds historia.

Överst: Sexhundra tunnland yppig åkerjord skötes rationellt. Mekanisering har här som annorstädes blivit en tvingande nödvändighet. — Nederst: Godsarrendatorn tror icke på kreaturslöst jordbruk. Hans djurbesättning hör till de yppersta i länet.

Tre granna exemplar av den sällsynta europeiska bisonen går i hägnader på Julita. De många skolresorna vår och höst försummar sällan att se dessa underliga djur.

rinnan bodde nämligen vid tiden för sitt epos' tillkomst som gäst hos disponenten för Kantorps gruvor i grannsocknen Sköldinge och har då fått höra talas om Julita gård och dess forna främmande herrar. I boken Löwensköldska ringen nämner hon en passant också spökerierna på Julita.

Från 1670-talets första år, sedan Paul Khewenhüllers änka gått ur tiden, var hennes svärson Mathias Palbitzki d. ä. herre till Julita. Därmed inleddes en tvåhundraårig period, under vilken år lades till år utan att mera betydelsefulla händelser timade än att döden lät son träda i faders ställe eller någon gång, då bröstarvingar saknades, en yngre broder efterträdde en äldre. Baronerna Palbitzki levde genom tiderna i allmänhet ett stilla liv på gården som idoga lantushållare och myndiga familjefäder. År 1851 dog den siste Mathias Palbitzki och slöt sin ätt på svärdsidan, men först 1872 utslocknade ätten i och med att hans änka, Beata von Ungern-Sternberg, avled på sitt änkesäte Fiskeboda under Julita.

Dynastins grundare i Sverige, Mathias Palbitzki d. ä., var född 1623 och dog 1677. Han är ovedersägligen den märkligaste av släktens medlemmar, ity att han var en sällsynt fint bildad man, rikt konstnärligt begåvad och dessutom en konstkännare av yppersta slag. Hans mångsidiga talang togs i anspråk av drottning Kristina, som anförtrodde honom viktiga diplomatiska missioner och använde honom som sin konstagent. Uppdragen förde honom vida omkring i Europa och långt bort i Orienten. Som en symbol för hans dokumenterade dyrkan av antiken står i hans vapensköld Cestiuspyramiden i Rom. Man anser numera, att det är Mathias Palbitzki som omkring 1660 i form av skisser informerade målaren Allart van Everdingen om Julitabygdens topografi och bebyggelse för dennes återgivning av Julita styckebruk och vidare, att han illustrerat italienaren Lorenzo Magalottis märkliga berättelse från 1674 om stormaktstidens Sverige. Mathias Palbitzki d. ä. tillbragte, mätt av åra, sina sista sju år i lantlig ro på Julita gård.

Mathias Palbitzkis son Alexander, som levde under den stora ofredens år, synes ha ägnat sig helt åt skötseln av sin arvedel. Av hans aderton barn blev två söner efter varandra herrar till Julita.

Den äldste hette Axel Gottlieb, av allt att döma en varmt religiös man, och det är under hans tid den nuvarande huvudbyggnaden på gården jämte de båda bostadsflyglarna uppfördes, möjligen under medverkan av hans ungdomsvän, den berömde arkitekten Carl Hårleman. Axel Gottlieb Palbitzki är känd som en sällsynt god husbonde. För sina underhavandes barn inrättade han 1742 på godset en skola med regelbunden undervisning, ett slags folkskola jämnt hundra år äldre än den första svenska folkskolestadgan. För de gamla och orkeslösa sörjde han genom att samma år låta uppföra en fattigstuga och inrätta en fond för dess framtida underhåll och drift. Ännu i dag vittnar skolhuset vid Risinge och fattigstugan vid Nybble, ehuru icke längre använda för sitt ursprungliga ändamål, om godsherrens omsorger. Han avled 1750 och efterträddes så småningom av yngste brodern Gustaf Adolf, om vilken man ej vet stort mer än att han hugnades av Gustav III med den nyinstittade vasaorden, sannolikt för sina förtjänster som lanthushållare.

Det lugna lantlivet på Julita under 1700-talet stördes emellertid ett par gånger av händelser, som helt borde ha hört familjen till men som av olika omständigheter låtit tala om sig. Det var döttrarna som gav sina fäder och förmyndare anledningar till bekymmer genom att beträda vägar, som på grund av de unga fröknarnas höga börd var förbjudna för dem. År 1726 lyckades Axel Gottlieb Palbitzkis enda helsyster Eva Amalia efter en pinsam rättegång ingå ett nödvändigt giftermål med inspektoren på gården, den högst ofrälse Erik Giers. Kärlekssagan fick således för kontrahenternas del ett lyckosamt slut, något som icke blev fallet då Charlotta Christina Palbitzki 1758 sökte upprepa sin fasters romans. Kärleksförhållandet mellan den nittonåriga välborna fröken och studenten Pehr Hofverberg, informator i det friherrliga huset, fick ett brått slut genom resolut ingripande av fadern Gustaf Adolf Palbitzki. Han uppsnappade nämligen informatorns brev till dottern, innehållande en detaljerad plan till enlevering, och lyckades därigenom förhindra en ny familjeskandal. Den stackars flickan tvingades av den obarmhärtige fadern in i ett brådstörtat, förhatligt äktenskap med en i flera avseenden osympatisk kusin, från vilken hon likväl snart lyckades bli skild.

— Skalden Johan Gabriel Oxenstierna, som växte upp på sina föräldrars gård Skenäs på andra sidan Öljaren, har som tjugoföråring i sin dagbok 1770 lämnat en liten, icke helt smickrande karakteristik av Charlotta Christina Palbitzkis yngre syster Ulrica Augusta, som måhända ej var så olik sin olyckliga syster. "Hon har så yra och vilda ögon, att de kunna skrämma bort alla små lustar", skriver han och fortsätter: "När man känner hennes släkt, varest ingen är som ej kunde giva ämne till en roman, och ser hennes egna ystra ögon och föga belevade manér, kan man lätt tro *qu'elle chasse de race*" (att hon brås på sin far). Charlotta Christinas olycksöde har på grundval av det famösa kärleksbrevet, som i original är bevarat i gårdsarkivet, skänkt stoff åt ett romantiskt skådespel, kallat Enleveringen från Julita, av den numera bortgångne friherre Knut Bonde på Gimmersta. Det uppfördes på platsen av yrkesskådespelare och amatörer vid mitten av 1940-talet och väckte stort intresse vida omkring.

Då friherrinnan Beata Palbitzki avled 1872, sedan hon överlevt sin make i mer än två decennier, ärvdes godset av hennes svägerskas barn och barnbarn. Dessa sålde gemensamt Julita 1877 till grosshandlaren Johan Bäckström i Stockholm. Under hans tid anlades rätt betydande tobaksplanteringar på gården, om vilka en tobakslada inom herrgårdsområdet ännu minner. Vid grosshandlare Bäckströms död 1902 övergick Julita genom arv till en av hans fyra söner, nämligen Arthur Bäckström, kulturminnesvårdsentusiasten och donatorn.

Löjtnanten, som den siste herren till Julita alltid brukade kallas — han hade tidigt tagit avsked från sin beställning vid Södermanlands regemente — lever alltså i mångas minne. Han var en generös man i många stycken och den gästfrihet han enligt gammal svensk herrgårdstradition utövade har blivit smått legendarisk. Genom modern, den betagande sköna Lilly von Ehrenclou, som han för övrigt innerligt dyrkade livet igenom, hade han redan i ungdomen gripits av musikens trollmakt och han utövade själv med framgång denna konstart. Porträttet av honom, vilket Bernhard Österman målade 1935 och som nu har sin plats i museet på Julita, visar honom medan ålderns krämpor ännu icke bundit honom fast vid sjuksängen. Löjtnant Bäckströms stoft vilar under

en anspråkslös granithäll på kullen invid museet så som han själv önskade.

Julita gård har så oändligt mycket att berätta både från fordom och från nu. Men allt kan ej rymmas på dessa fåtaliga sidor. Den som vill veta mera kan finna det i lättillgängliga skrifter, vilka här nedan meddelas till ledning vid sökandet.

Litteratur om Julita

- Eneroth, O.*, Herregårdar uti Södermanland. Sthlm 1869.
- Essén, R.*, Sörmländskt herrgårdsliv vid mitten av 1800-talet. (Rig 1926.)
- Fries, C.*, Julitabygden. (Fataburen 1943.)
- Gustafsson, I.*, Ur Julita sockens krönika. Anteckningar. Katrineholm 1938.
- Hall, F.*, Bidrag till kännedomen om cistercienserorden i Sverige. I. Munk-klostren. Akad. avh. Ups. 1899.
- Jansson, A.*, Ett naturreservat under Julitagodset. (Fataburen 1952.)
- Julita*. En kort historik och vägledning 1935. Utg. av Julita museum. [Utarb. av S. Svärdström och F. Sällström.] Sthlm 1935.
- Julita*. Kort historik och vägledning. 3:e omarb. uppl. Norrköp. 1947. (Sista uppl. 1956.)
- Lagerquist, M.*, Det karolinska Julita. (Fataburen 1955.)
- Lagerquist, M.*, En Julitarapsodi. Godsherren som filantrop och patriark. (Fataburen 1948.)
- Lagerquist, M.*, Julita i Sörmland. Ett levande förflutet på historisk mark. Norrköp. 1945.
- Lagerquist, M.*, Julita gård i Södermanland. (Svensk bygd och folkkultur. Del 2. Sthlm 1947.)
- Mästerverk* ur samlingarna på Julita gård.. Utg. av Julita museum. Sthlm 1936.
- Nisser, W.*, Mathias Palbitzki som connoisseur och tecknare. Upps. 1934.
- Ortved, E.*, Cistercieordenen og dens klostre i Norden. Khvn 1927—33.
- Schnell, I.*, Julita socken. Nyköp. 1948. (= Södermanlands hembygdsförbunds sockenbeskrivningar för hembygdsundervisning. 5.)
- Stensland, P. G.*, Julita klostres godspolitik. 1945. (= Nordiska museets handlingar 22; Sörmländska handlingar 10.)
- Sundquist, N.*, Julita kloster. (Fataburen 1951.)
- Svärdström, S.*, En Julitasommar. (Fataburen 1942.)
- Svärdström, S.*, Julitavilan. (Svenska kulturbilder. N. f. Bd 5:10. Sthlm 1937.)
- Upmark, G.*, Julita. (Svenska slott och herresäten. Södermanland. Sthlm 1908—14.)
- Wallin, S.*, Julitadonationens karaktär, ändamål och möjligheter. (Fataburen 1943.)
- Vägledning* för besökande i Stora huset på Julita gård. Sthlm 1943.